

Het einde van een tijdsorde

Mark Elchardus

Socioloog aan de VUB

De tijd dat ons dagelijks leven van geboorte over studie en werk tot onze dood bij voorbaat vastlag, is definitief voorbij. De indeling van onze tijd is sterk gewijzigd.

Mark Elchardus bespreekt enkele ontwikkelingen die geleid hebben tot de afbouw van onze vertrouwde tijdsorde. In een artikel in het volgende nummer werkt hij een aantal bouwstenen uit voor een nieuwe tijdsorde.

Na de Tweede Wereldoorlog is in Europa de tijd weer snel onproblematisch geworden. Ook in Vlaanderen. In de jaren zestig al leek het temporele landschap bezonken en belegen, even rustig, tijdloos en duurzaam als een vallei die is opgedeeld in akkers, velden en weiden. Het leven bestond uit een periode van scholing, een periode van werk en een pensioenleeftijd. De levensloop leek voorspelbaar. Wie het leven instapte, had horizonten te over om zich te oriënteren. De temporele orde was zelfs voldoende stabiel om ver vooruit te blikken. Van op een grote afstand zag men al duidelijk de studies, de loopbaan en de promoties. De gelukkigen konden zowaar al de Spaanse stranden, de Provençaalse heuvels en de Toscaanse optrekjes van de pensioenleeftijd ontwaren.

De duur van de werkweek en de werkdag lag vast. De veertigurenweek en de achturedag waren zelfs geen verworvenheden meer, want die term suggereert kwetsbaarheid en veranderlijkheid. Het waren feiten. Onproblematisch. Gegeven. De ritmen waarop werk en ontspanning zich voltrokken, gaven weinig problemen. De meeste kinderen stapten of fietsten naar school; als ze vertrokken veegde moeder nog even hun mond schoon en als ze thuiskwamen smeerde moeder een boterham. 's Zondags trokken de

katholieken naar de kerk en de vrijzinnigen naar hun stamcafé. Een marsmannetje dat uit een van de toen frequent gesignaleerde en druk besproken vliegende schotels zou zijn gestapt, zou geen seconde hebben gearzeld: dit is zondag.

Die regelmaten en zekerheden zijn inmiddels weer verdwenen. Zij behoren tot een haast voltooid verleden tijd. Het is zelfs moeilijk ze te evoceren zonder nostalgie. De beelden die beklijven zijn doorgaans versuikerd. Het onproblematische, de vastheid en de rust van de tijdsorde van de jaren zestig en zeventig worden nu overdreven. Op die manier accentueren wij het contrast dat ons treft: het verschil tussen de naoorlogse tijdsordening en de geflexibiliseerde samenleving van vandaag. Tijdsordening is geen vanzelfsprekendheid meer, geen stroom waarop men zich kan laten meedrijven. Het is nu een maatschappelijk probleem geworden dat, zoals alle grote problemen, wordt ervaren in de vorm van vele kleine alledaagse zorgen: het vinden van voor- en naschoolse opvang voor de kinderen, het combineren van een gezinsleven en het

Dit is het eerste deel van twee artikels over de verandering van onze tijdsordening. Beide artikels steunen op het rapport *De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en de nieuwe ordening van de tijd* dat Mark Elchardus onlangs publiceerde bij de Koning Boudewijn Stichting te Brussel.

werken in ploegen, het maken van afspraken bij onregelmatige werkuren, het eerlijk verdelen van de huishoudelijke taken als een van de partners nooit kan zeggen wanneer de werkdag zal eindigen, het vervoeren van de kinderen naar school, naar de sport- of de toneelclub, het in de file staan, het in een overvolle trein of tram zitten, het pijnlijk zoeken naar een evenwicht tussen carrière en gezin... Het zijn ogenschijnlijk kleine zorgen, maar samen vormen ze een overweldigende reeks problemen.

Een samenleving moet steeds twee basisdimensies organiseren: zij moet een leefbare, als het enigszins kan, aangename ordening van ruimte en tijd ontwikkelen. Dit essay handelt over onze organisatie van de tijd: onze tijdsordening of temporele ordening.

De betekenis van tijd

Tijdsordening is wezenlijk een kwestie van ontmoetingen. Het gaat om het samenbrengen van mensen en dingen of, desgevallend, voorkomen dat mensen en dingen samenkomen. Het gebeurt nu courant dat we, in verkeersfiles, in overvolle vakantiebestemmingen, samengepropt in treinen, in de wachtrij voor een tentoonstelling of aan de kassa van een supermarkt, oordelen dat we met te veel mensen, op dezelfde plek, hetzelfde doen. Even frequent zijn klachten betreffende de moeilijkheid nog eens samen te zijn met vrienden, het gezin verenigd te zien of een datum te vinden voor de volgende vergadering. Die problemen liggen in onze samenleving verspreid als een massa kleine zorgen. Zij houden individuen, gezinnen, ondernemingen, vervoersbedrijven, scholen, winkelketens en andere organisaties bezig. Op die manier leiden ze tot het gevoel dat we nu, minder dan vroeger, op geëffende paden door een geordende maatschappij kunnen stappen, maar daarentegen voortdurend het eigen leven moeten coördineren en afstemmen op de turbulente aan- en afwezigheid van de mensen en de dingen die we willen ontmoeten of mijden [1]. Als de coördinatie van het handelen misloopt, uit zich dat in de eerste plaats in de vorm van gemiste of ongewenste ontmoetingen. Individueel ervaart men dat doorgaans als een gebrek aan tijd: geen tijd om met de kinde-

ren bezig te zijn, geen tijd voor de partner, geen tijd om een boek te lezen, te laat komen op de ene vergadering omdat men niet tijdig uit de vorige weg kon... Maatschappelijk komt dit tot uiting in lange wachtrijen, files, overbezette infrastructuur, als het om mensen gaat; overdreven grote stocks, ongebruikte infrastructuur, onderbenut kapitaal, als het om goederen gaat.

Op de teloorgang van de oude tijdsordening wordt door verschillende waarnemers verschillend gereageerd. Sommige auteurs [2] beschouwen alle problemen die eruit voortvloeien als onvermijdelijk. Volgens hen moeten de mensen zich daarom maar aanpassen. Ze moeten leren leven in een meer turbulente omgeving waarin het maken van afspraken en het organiseren van het dagelijkse leven, moeilijker zijn geworden. Zij moeten, zoals de Duitse socioloog Ulrich Beck [3] dat stelt, leren handelen als een 'planbureau van het eigen leven', daarbij eventueel geholpen door de digitale revolutie, antwoordapparaten, notebooks met dagplanner en agenda, proximus en filofax. Wie niet met die nieuwe turbulentie en complexiteit leert te leven, zal 'achterblijven op zijn tijd' en verweesd terzijde staan terwijl de moderne tijd voorbij raast [4]. Andere waarnemers [5] zien in die ontwikkeling daarentegen een probleem dat, zoals andere maatschappelijke problemen, een beleidsmatige aanpak veronderstelt. De gevolgen kunnen volgens hen niet gewoon naar het privé-leven en de individuen doorgeschoven worden.

Zonder meteen partij te kiezen voor degenen die de gevolgen van de aftakeling van de oude tijdsordening willen individualiseren of voor degenen die pleiten voor een collectieve aanpak, kan men gerust voorspellen dat de problemen van tijdsordening hun weg zullen banen naar de politieke agenda. Als in een samenleving zo frequent, zo massaal en zo alledaags een bepaald soort problemen en probleempjes rijst, klitten deze vroeg of laat onvermijdelijk samen tot een maatschappelijke kwestie die aandacht vraagt van de politiek en via overheidsbeleid moet worden aangepakt. In wat volgt, bespreek ik een aantal van de ontwikkelingen die geleid hebben tot de afbouw van de ons vertrouwde tijdsorde. Daarna plaats ik die veranderingen tegen de ach-

tergrond van de verdwijnende industriële samenleving.

Bronnen van verandering in de tijdsorde

In een maatschappelijke tijdsordening vloeien de verschillende temporele ordes van lichamen, gezinnen, fabrieken, winkels, verenigingen en andere organisaties en instellingen samen. Een verandering in de temporele ordening in een van die organisaties, leidt daarom tot aanpassingen in de andere. Ploegenwerk op afwijkende tijden bijvoorbeeld, dat dikwijls door vrouwen wordt verricht, leidt tot de behoefte aan kinderopvang op die tijden en dus tot méér atypisch werk. Zulke veranderingen verspreiden zich als een vuur in een zomerdroog bos. Tenzij men toevallig getuige is van de oorspronkelijke brandhaard, kan men na enige tijd nog moeilijk de oorzaak van de vlammenzee achterhalen. Dat geldt inderdaad voor de veranderingen die onze temporele orde ondergaat. De oorzaken van de verandering in rubrieken opdelen, is daarom misleidend. In het lineaire formaat van een tekst kan men echter niet schrijven als een lopend vuur dat in alle richtingen tegelijk om zich heen grijpt, maar moet men de ene ontwikkeling netjes na de andere vermelden. Daarom wil ik benadrukken dat de rubrieken waaronder ik de verschillende veranderingen van de tijdsorde beschrijf, kunstmatig zijn. De volgorde waarin ik ze bespreek, is willekeurig. Wat volgt zijn in feite een aantal kleurentoetsen die, als men ze in hun geheel bekijkt, zoals een pointillistisch schilderij, een beeld ophangen van onze bewegende tijdsorde.

De afbouw van vaste werktijden

In het streven naar efficiëntie, productiviteit en competitiviteit worden bedrijven onder meer geconfronteerd met problemen als het soepel opvangen van marktschommelingen, onzekerheid over de toekomstige afzetmogelijkheden, een verkorte levensduur van de produkten, de frequentere vernieuwingen van de technologie, de wisselende smaak van de consumenten, het omzetten van vaste niet manipuleerbare kosten in manipuleerbare kosten en het verminderen van de afschrijfkosten van kapitaalsinvesteringen. In al die gevallen lijkt flexibilisering een antwoord

te bieden [6].

De term flexibiliteit heeft vele betekenissen. Voor de problematiek van de tijdsordening is vooral de flexibilisering van het personeelsbestand, ook wel 'numerieke flexibiliteit' genoemd, van belang. Deze is erop gericht het arbeidsvolume zo precies mogelijk aan de bedrijfsbehoeften aan te passen: te beschikken over de gepaste mensen op het ogenblik dat men ze nodig heeft. Deze vorm van flexibilisering uit zich onder meer in een toename van tijdelijke contracten, van parttime werk, ploegenwerk, avonden weekendwerk, werkroosters die aan de bedrijfsbehoeften worden aangepast en kort vooraf meegedeeld, alsook in het gebruik van uitzendarbeid. Welke vorm van flexibilisering precies wordt aangewend, hangt af van de aard van het bedrijf en van de technologieën die er worden gebruikt. Het streven naar numerieke flexibiliteit leidt uiteraard tot het afbouwen van vaste werktijden per dag en per week. De werktijd wordt over langere perioden berekend (bijvoorbeeld een jaar), eventueel met minima en maxima per dag en per week, zodat het arbeidsvolume gemakkelijker en preciezer aan de pieken dalperioden kan worden aangepast [7].

"Traditional standard working time... is in fact a thing of the past", schrijft Sibylle Raasch onomwonden in het verslag van het gezamenlijke congres van het Europees Vakbondsverbond en het Europees Vakbondsinstuut [8]. Hoewel er volgens verscheidene auteurs een duidelijke verschuiving van typisch naar atypisch werk plaatsgrijpt [9], is deze bij gebrek aan betrouwbare gegevens toch nog verre van precies becijferd.

De regeling van de arbeidstijd

Als in verband met de arbeidstijd van flexibiliteit wordt gesproken, moet men een onderscheid maken tussen flexibiliteit van de werknemer en flexibiliteit voor de werknemer [10]. Dit laatste wordt ook wel tijdssoevereiniteit genoemd. Tijdssoevereiniteit geeft de werknemer een mate van vrijheid bij de organisatie van zijn of haar werktijd. Dit kan verschillende concrete vormen aannemen: gefaseerde pensionering, stelsels van tijdskrediet, de mogelijkheid een sabbatjaar te nemen, vrijheid bij de keuze van vakantiepe-

riode, een mate van vrijheid in de verdeling van het werk over langere periodes, een mate van vrijheid bij de verdeling van het werk over de dag en de week, stelsels van zelfbeheerde debet- en credituren, flexitime stelsels met vaste stamtijd, enzovoort. Gegevens over de mate van tijdssoevereiniteit zijn schaars, maar tonen aan dat grote soevereiniteit nagenoeg is voorbehouden voor de hogere beroepsgroepen [11].

In de literatuur van de jaren zestig en zeventig ging het vooral over flexibiliteit voor de werknemer [12]. Er werd toen, vooral in de managementliteratuur, gewezen op de voordelen van het flexibele stelsel voor zowel werkgevers als werknemers. Van de variabiliteit van de werkuren werd gezegd dat ze leidt tot spreiding van de tijdsbesteding, afname van de fileproblemen, daling van het absentisme, verbetering van de werksfeer en verhoging van de individuele produktiviteit. Managementliteratuur leest vaak als de hagiografie van deze tijd. Zij is dikwijls gericht op het verkopen van een model of aanpak en wil daarom wel eens voordelen benadrukken en nadelen onvermeld laten. Dat soort vertoog over flexibiliteit was echter, ook buiten die wervende literatuur, typisch voor de beginfase van de discussie. Flexibiliteit leek toen een socio-technische of organisatorische innovatie waarbij iedereen baat had en die geen noemenswaardige problemen creëerde. Van dat technocratische, consensuele denken is de discussie over flexibiliteit daarna snel geëvolueerd naar meer genuanceerde en tevens meer conflictueuze vormen, waarin het verschil tussen flexibiliteit van en flexibiliteit voor de werknemers duidelijker wordt onderscheiden.

De oudere, vaste tijdsregelingen waren in de meeste gevallen opgezet met de bedoeling de werkgevers te beschermen. Die protectie werd in een doortastende beweging van deregulering en flexibilisering in de loop van de jaren tachtig grotendeels afgebouwd. Dat kon gebeuren omdat de positie van de arbeidersorganisaties door de economische crisis verzwakt was [13]. In ondernemingen worden ontwikkelingen als het verhogen van de bedrijfstijd en de flexibilisering van het personeel, doorgaans aanvaard als een aanpassing aan de omgeving of aan de technolo-

gie. Men voert ze uit om te kunnen concurreren of omdat de markt waarin men zich bevindt, zo turbulent is dat het bedrijf als het ware gestuurd wordt in de richting van een round-the-clock organisatie [14].

Arbeid wordt echter niet alleen geflexibiliseerd ter wille van de kapitaalintensivering of de turbulentie van de markt. De groei van de produktiviteit leidt haast als vanzelf naar flexibilisering. Omdat arbeid - deels door een grotere en steeds doeltreffender aangewende investering in onderwijs - steeds produktiever wordt, wordt het ook een steeds waardevoller goed dat zo optimaal mogelijk moet worden aangewend. Achter het begrip competitie gaat in feite een spiraal van toegenomen efficiëntie schuil. Er is inderdaad een duidelijke tendens om de hoogwaardige werktijd van hoogopgeleiden zowel soepel als intens te gebruiken, met onvoorspelbare werkdagen, waarvan de begin- en einduren aan de behoeften van het werk worden aangepast, en met lange werktijden. De 'inzet' die aldus wordt gevraagd, wordt dan gecompenseerd door loon en tijdssoevereiniteit. De hooggeschoolde werknemer krijgt, binnen het kader van een reeks algemene afspraken, de vrijheid om de omvangrijke en geflexibiliseerde arbeidstijd naar eigen goeddunken te schikken [15]. Het is waarschijnlijk dat vooral het kaderpersoneel nog verder zal worden versoepeld, vermoedelijk binnen een patroon waarin inzet, soepelheid en soevereiniteit aan elkaar gekoppeld worden. Sommige auteurs voorspellen al het einde van het werk in zijn huidige vorm. Iedereen zal volgens hen een zelfstandige worden, die werkt zonder de beveiliging en de zekerheid van het huidige kaderstatuut [16]. Dat is ongetwijfeld een overdrijving, maar geeft waarschijnlijk wel de richting van de hedendaagse tendensen aan.

Flexibilisering is dus zeker niet beperkt tot arbeiders of laaggeschoolden. Men heeft het geheel van de personen die op de arbeidsmarkt het meest geflexibiliseerd werden, omschreven als een perifere werkkraft, verschillend van een kern van werknemers die meer kans maken op soevereiniteit [17]. Dit is niet helemaal onterecht, maar gemakkelijk misleidend, omdat men verschillende vormen van flexibilisering moet onder-

scheiden. Ook hoogopgeleide en goedbetaalde werknemers worden geflexibiliseerd. Men kan echter heel verschillende patronen van flexibilisering onderkennen. De flexibiliteit van mannen is anders dan die van vrouwen (onder meer ten gevolge van aanwerving in sectoren met verschillende technologische condities) [18]. De flexibiliteit van de laaggeschoolden verschilt van die van de hogeschoolden. Bij de laatste groeit een heel herkenbaar complex: lange werkuren, een grote inzet en soepelheid, gecompenseerd door een grote mate van soevereiniteit. De samenhang tussen die componenten is belangrijk. De soevereiniteit maakt de lange, flexibele werktijden enigszins hanteerbaar. Bij de universitair gevormden zijn daarom de condities voor een complexer omgaan met de tijd verenigd. Zij moeten noodgedwongen leren handelen als een planbureau van het eigen leven en gebruik maken van de verschillende technologieën en omgangsvormen die daarbij kunnen helpen. Bij de laaggeschoolden neemt de flexibiliteit andere vormen aan. Zij werken meer op afwijkende tijden en hun leven wordt minder voorspelbaar. In 1988 werkte 13% van de loontrekkenden met een onvoorspelbare dag, terwijl ze toch aan strakke werktijden gebonden waren [19]. Het waren vooral laaggeschoolden die geconfronteerd werden met een werkdag die tegelijk onvoorspelbaar en strak opgelegd was. De dualisering van de samenleving tussen hoog- en laaggeschoolden uit zich ook in de dualisering van de tijdsordening.

Die ontwikkelingen gaan in de tijd gepaard met een toenemende arbeidsmarktparticipatie van de vrouwen. In alle OESO-landen zien we een toename van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, een snellere werkhervatting na de geboorte van het eerste kind, een toename van deeltijdwerk en, daarmee samenhangend, van werk op afwijkende tijden [20].

In de meeste geïndustrialiseerde landen zijn we van bij het begin van de economische crisis in 1974, getuige van een relatieve afname van het aantal voltijdse en een relatieve toename van het aantal deeltijdse banen. Dat had overigens niet alleen met de crisis te maken, maar was ook een gevolg van de expansie van de dienstensector en in het bijzonder van de distributie- en

horecasector. In België is de toename van de proportie deeltijdse banen groter geweest dan in de meeste andere economisch ontwikkelde landen. Terwijl in de jaren zestig om en bij de 3% van de banen deeltijds werd uitgeoefend, was dat in het midden van de jaren tachtig al zo'n 15% [21]. Opmerkelijk bij die toch spectaculaire toename van het parttime werk, is dat dit zijn geslachtsgebonden karakter niet heeft verloren. Het is en blijft een vrouwenzaak. Nagenoeg 80% van de deeltijds werkenden is vrouw.

Deeltijdwerk wordt dikwijls voorgesteld als een mogelijkheid om werk en gezin te verzoeven en de coördinatieproblemen die uit die dubbele verantwoordelijkheid voortvloeien, te verlichten. In principe kan het die functie vervullen. Het deeltijdse werk is echter ook dikwijls flexibel werk, waardoor de gezinsvriendelijkheid ervan afneemt. Van de voltijds werkende vrouwen kent 12% hun werkrooster slechts een maand vooraf. Bij de deeltijds werkende is dat niet minder dan 26% [22]. Voltijds en deeltijds werk is nagenoeg in dezelfde mate georganiseerd volgens het niet erg belastende tweeploegenstelsel (deeltijds 13%, voltijds 10%). Andere, in vele gevallen zwaardere ploegenstelsels, komen echter veel frequenter voor in deeltijdse jobs: bij 9% van de voltijdse en 24% van de deeltijdse banen. Van de deeltijdse vrouwen werkt 30% meer dan twintig zaterdagen per jaar, van de voltijdse 14%. Het verschil tussen de feitelijke arbeidstijd van de voltijds en de deeltijds werkende vrouwen is overigens niet erg groot. De laatsten presteren in een doorsnee-week gemiddeld slechts 4u17' minder dan de eersten. Voltijds werkende personen werken in een doorsnee-week doorgaans minder uren dan contractueel bepaald, deeltijds werkenden kloppen doorgaans meer uren dan afgesproken [23].

In de managementliteratuur wordt deeltijds werk trouwens voordelig geacht omdat het flexibel is. Als voordelen worden daar herhaaldelijk genoemd: de mogelijkheid de werkuren uit te breiden zonder overuren te moeten aanrekenen, een snellere en vlottere vervanging bij absentie, de beschikbaarheid over een groter aantal werknemers en de koppeling van deeltijds werk aan diverse vormen van flexibilisering [24]. Een van de zorgvuldig uitgevoerde onderzoeken naar de

effecten van deeltijds werk, steunt op een vergelijking van deeltijds en voltijds ziekenhuispersoneel in dezelfde instellingen [25]. In het algemeen bleek dat hoe korter de wekelijkse werktijd, hoe minder belang werd gehecht aan informatie over het werk, participatie in het beleid, inzet, persoonlijke prestatie en doeltreffendheid. Deze nadelen van deeltijds werk worden ook in de managementliteratuur gesignaleerd. De vaststelling dat deeltijds werk dikwijls gepaard gaat met een afname van betrokkenheid, inzet en verantwoordelijkheid en daarenboven bijkomende inspanningen vergt op het vlak van de planning en de coördinatie, plaatst een rem op de uitbreiding ervan.

Het tijdsgebruik in het gezin

De hedendaagse gezinnen zijn voor het merendeel zogeheten 'tweeverdienersgezinnen' geworden. De traditionele verdeling van het werk tussen de geslachten is zeker nog niet verdwenen. Mannen besteden nog relatief meer tijd aan bezoldigd werk, vrouwen nog relatief meer tijd aan onbezoldigd, verzorgend werk, ook als beiden voltijds werken [26]. Mannen besteden per week gemiddeld 11u30' aan het huishouden, vrouwen 21u58'. Globaal bekeken, over alle volwassenen van twintig tot veertig, nemen de vrouwen twee derde van de huishoudelijke werktijd voor hun rekening, de mannen één derde. De werktijd die via de arbeidsmarkt wordt besteed, is net omgekeerd verdeeld. Daarvan nemen de mannen 61% voor hun rekening, de vrouwen 39% [27]. Gezinnen waarin de man buitenshuis werkt en de vrouw huisvrouw is, zijn echter relatief schaars geworden, zeker bij de jongvolwassenen. Die verandering impliceert dat een grotere proportie van de volwassenen tegen bezoldiging werkt. In de naoorlogse periode bevond steeds 97 à 98% van de mannen tussen de dertig en vijftig zich op de arbeidsmarkt. Van de vrouwen uit die leeftijdsklasse is de activiteitsgraad tussen 1947 en 1990 gestegen van 25 tot 70%.

Ten gevolge van die evolutie is het simultaan combineren van taken en bezigheden als werk, huishouden, verzorgen en opvoeden van kinderen, tuinieren, bij- of herscholing, sport, fitness en andere vrijetijdsactiviteiten, frequenter geworden dan vroeger. De toename van die 'taken-

combinatie' [28] is een logisch gevolg van de verhoogde arbeidsmarktparticipatie, van het streven naar een gelijkere verdeling van taken tussen mannen en vrouwen, van de druk om zich bij te scholen en van de aspiraties op het vlak van sociale participatie en vrijetijdsbesteding. De meest frequente combinatie betreft het simultaan betrokken zijn bij arbeid, onderwijs, huishouden en verzorging en opvoeding van kinderen [29].

De toename van het aantal tweeverdienersgezinnen en van de takencombinatie vergroot de druk om de uren van winkels, diensten en scholen aan te passen. Dergelijke aanpassingen leiden tot een andere tijdsorde voor de mensen die de diensten verstrekken, in de scholen staan of in de winkels werken [30]. Dit genereert dan weer nieuwe behoeften en vragen voor de aanpassing van andere diensten. Op die manier zwengelt flexibilisering zichzelf aan.

De taken die vandaag gecombineerd worden, werden vroeger in grotere mate sequentieel, achtereenvolgens opgenomen, of verdeeld tussen de geslachten. Terwijl werken én studeren nu in groeiende mate simultaan gebeurt, waren die activiteiten vroeger sterker sequentieel geordend [31]. Het zogeheten traditionele gezin was ook een manier om de huishoudelijke en verzorgende taken enerzijds, het bezoldigde werk anderzijds, van elkaar te differentiëren en toe te wijzen aan verschillende personen (de huisvrouw enerzijds, de 'werkende man' anderzijds). In het dagelijkse leven stellen we vandaag een tendens naar dedifferentiatie en defasering vast. Wat vroeger door verschillende gespecialiseerde personen en in verschillende fasen van het leven werd verricht, wordt nu in grotere mate door dezelfde persoon op hetzelfde ogenblik gedaan.

Defasering en dedifferentiatie leiden uiteraard tot grotere problemen van tijdsordening. Als verschillende taken tegelijk door eenzelfde persoon worden opgenomen, moet deze immers de tijdsordes die door die combinatie samenvloeien, zien te coördineren. Takencombinatie heeft ook een leeftijd. Men vindt het vooral in de 'drukke leeftijd'. De periode die gaat van ongeveer twintig à vijfentwintig jaar tot ongeveer vijftig à vijfenvijftig jaar en waarin bezoldigd werk, het stichten van een gezin, het krijgen en opvoeden van kin-

deren en het opbouwen van een carrière, geconcentreerd zijn.

De huisvrouw als buffer

De toegenomen takencombinatie houdt uiteraard verband met de grotere arbeidsmarktparticipatie van de vrouwen. Het afbouwen van de traditionele rollendifferentiatie in het gezin, is ongetwijfeld een van de belangrijkste veranderingen van de naoorlogse tijdsordening geweest. Met de huisvrouw is een van de belangrijkste componenten van de oude tijdsordening verdwenen. Huisvrouwen vervulden een bufferfunctie. In het gezin vloeien het leven en dus ook het tijdsgebruik van een aantal mensen samen. Daar moeten de tijdsgebonden behoeften van de baby, de kook- en bereidingstijden van het voedsel, de werktijden van de werkende leden van het gezin, de schooltijden van de kinderen, de openingsuren van de winkels, de spreekuren van de dokter, het moment van de nieuwsuitzending en het feuilleton, en nog veel andere tijdsordes en ritmen op een leefbare, bevredigende wijze met elkaar worden verknoopt. Die verschillende tijdsordes en ritmen vloeien zelden harmonieus in elkaar. Zij hotsen en botsen en knellen de mensen tussen onverzoenbare tijdseisen. De huisvrouw was (en is, maar in een veel kleiner aantal gezinnen dan voorheen) de instelling die dienst deed als temporele buffer. Omdat van haar een haast permanente beschikbaarheid en een zeer grote soepelheid of flexibiliteit wordt verwacht, kan zij de botsende tijdsordes opvangen en de schokken dempen: erop toezien dat de baby op tijd te eten krijgt, dat de kinderen op tijd naar school vertrekken, dat het eten op tijd klaar is, dat iedereen op tijd voor de tv kan zitten, ook al moet de man onaangekondigd langer op kantoor blijven, blijft de dochter na schooltijd wat 'hangen' of is de baby onwel. Waar die bufferfunctie aanwezig is, kan het gezinsleven de loopbaan van de werkende partner (dat is dan haast altijd de man) ondersteunen. Als die bufferfunctie niet aanwezig is, wordt de opdracht de verschillende tijdsordes te verzoenen toch overwegend aan de werkende vrouw toegewezen. Dat heeft tot gevolg dat voor haar gezin en werk op gespannen voet leven: wat zij aan het ene geeft, moet zij aan

het andere ontzeggen [32].

Voor de oude tijdsorde was de bufferfunctie van de huisvrouw van cruciaal belang. De zogeheten industriële of moderne tijdsorde steunt in feite niet op het werk, maar op de combinatie van één partner die buitenshuis werkt en één partner die thuis werkt, in een rol die voldoende flexibiliteit en soepelheid veronderstelt, om als tijdsbuffer te kunnen functioneren. Zodra die basisvoorziening van de temporele orde verdwijnt, is deze laatste ten dode opgeschreven en worden grondige aanpassingen noodzakelijk. De initiële toename van mobiliteit ten gevolge van het gestegen welvaartspeil en de diversificatie van tijdsbestedingspatronen, vooral in de vrije tijd, werd eigenlijk 'traditioneel' opgevangen via de bufferfunctie van de vrouwenrol. Op haar beschikbaarheid werden de welvaartsstaat en de consumptiemaatschappij gebouwd, werden winkels, de beschikbaarheid van diensten, de organisatie van de scholen en andere diensten afgestemd. Omdat de huisvrouw er was, moesten deze zich niet rechtstreeks afstemmen op de werkuren. Tussen hun temporele orde en die van het werk, was immers een buffer ingebouwd. Nu die buffer is weggefallen, botsen de verschillende tijdsordes van werk, school, winkels, diensten en recreatie veel rechtstreeks en harder.

De bufferfunctie van de huisvrouw kan worden vergeleken met de functie die de voorraad vervult in een produktieproces. In de voorraad legt men het aangekochte basismateriaal. Men put daaruit als men dat nodig heeft. Men plaatst componenten van de deelassembleage eventueel weer in de voorraad en neemt ze daar voor verdere assembleage. Uiteindelijk slaat men de afgewerkte produkten ook weer in de voorraad op en laat ze daar liggen tot ze naar de winkel of de klant worden verscheept. Als er zich fluctuaties voordoen in de levering van de grondstoffen of het basismateriaal, als een deelassembleage met horten en stoten verloopt, heeft dat, dankzij het bestaan van zo'n voorraad, geen onmiddellijk effect op het produktieproces. Tussen het produktieproces enerzijds, de fluctuaties in toelevering en afzet anderzijds, staat de voorraad als een buffer die de schokken opvangt en deze omzet in

de regelmatige beweging van de produktieketen. Die oplossing lijkt even geniaal als de uitvinding van het echappement dat in een horloge de druk van de veer of de trekkracht van een gewicht, omzet in een regelmatige, tijdmeterende beweging. Het probleem is echter dat een voorraad kostelijk is. De 'just-in-time'-filosofie vertrekt van de stelling dat 'voorraadvorming de bron is van alle kwaad' [33]. Daarom wordt ernaar gestreefd het basismateriaal juist op tijd te leveren. Er wordt geopteerd voor het 'fine-tunen' van de assemblage, zodat de ene deelassemblage juist op tijd aan de andere en het geheel juist op tijd aan de klant worden geleverd. Numerieke flexibilisering of flexibilisering van het personeel, is een van de mechanismen die worden aangewend om deze 'just-in-time' te verwezenlijken. Het is daarom evident dat de bufferfunctie van de huisvrouw, die eigenlijk een voorraad tijd was, waaruit de gezinsleden naar behoeven konden putten, functioneel zal worden vervangen door onder meer de flexibilisering van alle gezinsleden. Dat proces is ongetwijfeld een van de oorzaken van de vandaag zo sterk verspreide gevoelens van tijdsdruk en stress.

De nieuwe buffers

Een van de taken van een nieuw tijdsregime is het bedenken en ontwerpen van functionele equivalenten voor de voorraad en de buffer. Dit gebeurt nog niet, of alleszins onvoldoende en te fragmentarisch. Daarom worden we vandaag gegrepen door een spiraalontwikkeling die tendeeft naar een totale flexibilisering van de samenleving, een dag-en-nachtmaatschappij. Het is niet onwaarschijnlijk dat ter vervanging van de tijdsbuffer in het gezin een hele klasse van sociaal en economisch zwakkeren zodanig zal worden versoepeld en geflexibiliseerd dat zij de vroegere rol van de huisvrouw zal overnemen. De ontwikkeling van onze tijdsordering wijst duidelijk in de richting van de groei van een nieuwe klasse van 'huisvrouwen', die niet meer noodzakelijk van het vrouwelijke geslacht zullen zijn, maar wel laaggeschoold, sociaal-economisch kansarm, aangeworven in zwakke en soepele statuten en die zullen worden ingezet voor het verlenen van persoonlijke diensten aan de gezinnen van door-

gaans hooggeschoolde, goed betaalde, maar zeer tijdsarme tweeverdieners.

Het wegvallen van buffers tussen tijdsordes - de wijze waarop we, vanuit een temporele invalshoek naar het verdwijnen van de huisvrouw kunnen kijken - is in feite een algemeen verschijnsel. Alle soorten buffers, intermediaire personen als huisvrouwen, voorraden en opslagplaatsen van goederen, wachtrijen... worden in aantal gereduceerd. Coördinatie wordt dan niet meer opgevangen via een voorziening, maar moet gebeuren omdat de goederen en personen die moeten samenkomen dat 'just in time' doen. Op die manier wordt de kost van de buffers (het inkomen door de huisvrouw gederfd, de kost van een grote voorraad, de kost van een wachtrij) vertaald in een transitie- en coördinatiekost die over verschillende personen wordt verdeeld. Die ontwikkeling introduceert drie dynamieken in de samenleving: ten eerste een drang naar beschikbaarheid en bereikbaarheid (gesymboliseerd door de GSM), een drang naar mobiliteit (gesymboliseerd door de wagen) en een vorm van nieuwe ongelijkheid (gesymboliseerd door het tijdelijke contract, nachtwerk, ploegenarbeid en nieuwe, doorgaans zwarte vormen van persoonlijke dienstverlening). In een samenleving en een economie waar transitie- en coördinatiekosten belangrijk worden, bestaat de tendens die kost via flexibilisering en zwakke statuten af te schuiven op de zwakste instellingen, organisaties en personen. Die tendens hangt nauw samen met het relatief belangrijker worden van diensten, vergeleken bij goederen. Naarmate de levenskwaliteit van goeude groepen relatief meer afhankelijk wordt van diensten, minder van goederen, groeit de druk om over diensten te beschikken als men ze nodig heeft. Op die manier ontstaat er een economisch zeer belangrijke en tevens zeer directe band tussen de kwaliteit van het leven van de consument van dienst- of werktijd enerzijds, de afhankelijkheid en de beschikbaarheid en dus de bedreiging van de kwaliteit van het leven van de verlener van diensten anderzijds.

Gevolgen van de nieuwe tijdsordering

Omdat tijdsordering te maken heeft met het

verknopen van verschillende tijdsordes en handelingsverbanden, hebben veranderingen dikwijls een sneeuwbaaleffect. Zo hebben de verlengde studieduur en de verhoogde vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie, alsook het openen van betere loopbaanperspectieven voor vrouwen, geleid tot het uitstellen van de geboorte van het eerste kind. Die ontwikkeling heeft dan weer de temporele ordening van het gezinsleven veranderd. Zij vergroot de kans dat het eerste kind later geboren wordt en daarmee ook de kans op een kleiner kindertal, versnelde vergrijzing van de bevolking en alle gevolgen die daaruit voortvloeien.

Samen met de vergrijzing van de bevolking leidt het kleiner kindertal ook tot huishoudverdunding en dus tot een schaalverkleining van de informele zorg. In het meest kleinschalige geval valt het huishouden samen met één individu. In dat geval moet dat individu zelf of via de markt zorgen voor alle taken die deel uitmaken van de huishouding. Men kan aannemen dat het gewicht van de coördinatie- en tijdsordeningsproblematiek per hoofd van de volwassen bevolking zwaarder wordt, naarmate het aantal huishoudens per 1.000 inwoners toeneemt. Precies die trend doet zich voor. Voor België evolueerde het aantal huishoudens per 1.000 inwoners van 329 in 1961 naar 402, dertig jaar later. In Nederland stelt men een gelijkaardige ontwikkeling vast. In 1960 telde men er 280 huishoudens per 1.000 inwoners, in 1990 420 [34]. Op basis van tijdsbudgetanalyse schatten Knulst en van Beek [35] dat in Nederland per huishouden een afname van de omvang met 1 persoon, voor de resterende leden gemiddeld 1 uur huishoudelijk werk per week méér betekent. De huishoudverdunding is dus wel degelijk een factor die bijdraagt tot de gehaaste samenleving, zeker in de drukke leeftijd. Terloops zij opgemerkt dat dit verschijnsel ook ten dele verklaart waarom de tijd besteed aan huishoudelijk werk over de laatste twintig jaar, ondanks een spectaculaire input van arbeidsbesparende technologieën, niet sterk gedaald is [36].

De toegenomen tijdsdruk leidt ook naar individualisering of atomisering van de tijdsbesteding. Om de tijdsdruk te milderen, probeert men te ontsnappen aan de noodzaak het eigen tijds-

gebruik met dat van anderen te coördineren. Die ontwikkeling wordt sterk ondersteund door de tweede golf van huishoudtechnologie. De eerste golf had betrekking op de technologische innovaties die het huishouden een grotere mate van technologische onafhankelijkheid ten opzichte van de gemeenschap heeft gegeven. Openbare wasplaatsen en later wasserijen (wasserettes) werden door individuele wasmachines en droogzwierders vervangen. Goed verwarmde en gezellige woningen maakten het café minder aantrekkelijk. De ijsfabriekjes verdwenen omdat haast iedereen een koelkast in de keuken haalde. Het openbaar vervoer moet steeds meer onderdoen voor de auto. De buurtcinema's verdwenen naarmate de tv en later de video zich verspreidden. Elk van deze innovaties heeft de huiselijkheid (het cocoonen en het home entertainment, zoals dat nu heet) bevordert en ook het gezamenlijk doorbrengen van tijd in gezinsverband vergemakkelijkt. Sedert enkele jaren zijn we getuige van een nieuwe golf van technologische innovaties die, zonder het patroon van de huiselijkheid te doorbreken, binnen en buiten de woning zorgen voor een meer atomistisch gebruik van de tijd. De noodzaak tot coördinatie en de transitiekost die daaraan verbonden is, worden afgebouwd. De tweede wagen geeft de leden van het gezin een grotere mate van onafhankelijkheid van elkaar. De tweede tv, de walkman en de koptelefoon, de separate schermen waarop enerzijds tv of anderzijds video kan worden gekeken, de elektronische spelletjes die individueel schaken en dergelijke mogelijk maken, ontkoppelen de vrijetijdsbesteding van de gezinsleden. De microgolfoven en het luchtdicht verpakte voedsel vergemakkelijken het niet-gelijktijdig eten. Dit schept deels grotere vrijheidsgraden in de tijdsordening. Het verlicht op een aantal punten de coördinatieproblematiek, maar schept op zijn beurt ook weer nieuwe problemen, omdat meer individuele eenheden binnen de samenleving aan beweeglijkheid winnen, wat dan onder meer weer bijdraagt tot het mobiliteitsprobleem.

De tijdsdruk is sterk geconcentreerd in een bepaalde fase van de levensloop waarin gezinsontwikkeling en carrière-ontwikkeling samenval- len. De levensloop is echter niet alleen veranderd

door die concentratie van de werklust in een relatief smalle leeftijdsband. Ook de voorspelbaarheid van het leven is afgenomen. Onzekerheid in de levensloop is een van de belangrijke vormen van hedendaagse onzekerheid en volgens sommigen ook een belangrijke oorzaak van een algemeen gevoel van onveiligheid en kwetsbaarheid [37]. De onvoorspelbaarheid, onzekerheid en dus ook onplanbaarheid van het leven, wordt in de hand gewerkt door het hoge risico op werkloosheid en door de toename van tijdelijke contracten. Het lijkt echter niet plausibel de hoge werkloosheid op zich verantwoordelijk te stellen voor die ontwikkeling. De relatie die is gegroeid tussen wetenschap, technologie, economie en bestuur, zorgt voor een snel tempo van technologische en procedurele innovatie en voor een zeer hoge behoefte aan kennisvernieuwing. Die ontwikkelingen leiden ertoe dat de levensloop meer en meer wordt gekenmerkt door herhaaldelijke bijscholing en door koerswijzigingen, veranderingen van jobs en van specialisatie. Zolang de verschillende instellingen die mensen in de levensloop begeleiden, zoals bijvoorbeeld ons stelsel van sociale zekerheid, zich daaraan niet hebben aangepast, zal die nieuwe levensloop worden beleefd als onzeker en drager van een hoog risico op perspectiefbreuk en marginalisering.

Het einde van de industriële tijdsorde

De oude, inmiddels afgetakelde tijdsorde was nauw verbonden met het industriële tijdperk. Zij werd opgebouwd toen de agrarische samenleving taande en de gezinseconomie ten einde liep. Het nieuwe industriële tijdsregime onderscheidde zich op verschillende punten van zijn voorganger. De werkdeling tussen mannen en vrouwen werd scherper en zou uiteindelijk leiden tot een strakke scheiding tussen huisvrouwen en buitenshuis werkende mannen. In de gezinseconomie was het werk van mannen en vrouwen wel onderscheiden, maar niet gescheiden. In de industriële samenleving is dat werk duidelijk naar aard en plaats gedifferentieerd: mannen bezoldigd en buitenshuis, vrouwen onbezoldigd, thuis. Zo'n differentiatieproces komt niet plots tot stand. Het groeit langzaam. De Belgische budget-enquêtes tonen aan dat in 1853 zowat 70% van

de vrouwen in de arbeidersklasse bijdroeg tot het gezinsinkomen. Rond de eeuwwisseling was die proportie al spectaculair geslonken tot 45%. Tijdens het interbellum, in 1928-1929, was ze nog verder gedaald tot een verbazend lage 20% [38]. Wat dit kenmerk van de tijdsorde betreft, werd het industriële tijdsregime geïnstalleerd tussen de jaren tachtig van de 19de eeuw en de jaren twintig van de 20ste eeuw.

De strakke werkdeling tussen mannen en vrouwen droeg ook bij tot een duidelijke scheiding tussen werk en niet-werk. Deze wordt in de hand gewerkt door de nieuwe, strakke organisatie van de fabrieksarbeid. Het besturen van een fabriek of een productie-eenheid wordt management. Dat uit zich in het vooraf plannen van het productieproces en in het coördineren van de werktijd om de in dat plan gestelde doelen te bereiken. Dit gebeurt vooral op basis van controle op de werktijd van de werknemers, wat dan als vanzelf leidt tot vaste werkuren, prikklokken en Tayloriaans 'time management' [39].

De cruciale kenmerken van het industriële tijdsregime zijn de differentiatie en de strakke sequentiëring van tijdsbestekken, de afbakening van elk van die bestekken aan de hand van vaste tijden en de aanwezigheid van een buffer of tijdsvoorraad - de huisvrouw - om de onvermijdelijke spanningen en schokken binnen zo'n systeem op te vangen. De differentiatie heeft vooral betrekking op het onderscheid tussen werk, vrije tijd en gezin. De sequentiëring slaat in de eerste plaats op het onderscheid tussen de kindsheid, de periode van scholing, de actieve leeftijd en de pensioenleeftijd. De afbakening van die tijdsbestekken gebeurt aan de hand van wetgeving betreffende onder meer de maximum dagelijkse en wekelijkse werktijd, het nacht- en weekendwerk, de onderwijsplichtige leeftijd, de verplichte pensioenleeftijd, het aantal dagen wettelijke vakantie. Een arbeidsvrije dag zoals de zondag, biedt een tijdsomslag voor collectieve en grootschalige coördinatie buiten het werk.

In de jaren vijftig en zestig van deze eeuw is dat temporele regime - het regime van de vaste tijden - in hoge mate verwezenlijkt. In die periode komt een typische werktijdregeling tot stand, die tot vandaag onze opvatting over wat

'typisch' is, zal kleuren: 7 à 8 uur per dag, van maandag tot vrijdag, rond de 40 uur per week, met per jaar 4 à 6 weken betaalde vakantie, resulterend in een totaal van zo'n 12.800 werkuren per jaar, waarvan een heel groot deel tussen 8 uur 's morgens en 6 uur 's avonds wordt gepresteerd. Essentieel voor die tijdsordening waren enerzijds die typische werktijdregeling, anderzijds de thuiswerkende vrouw. Via het samenspel van die twee instellingen werden de meeste temporele problemen aangepakt en, indien niet opgelost, dan toch opgevangen en verzacht.

Hoewel het moeilijk is zulke verschijnselen precies te dateren, lijkt de bouw van het industriële tijdsregime in België te zijn gerealiseerd tussen de jaren tachtig van de vorige en de jaren twintig van deze eeuw. In 1889 werd arbeidsrechtelijk de zesdagenweek ingevoerd en werd de werkdag beperkt tot 12 uur voor jongens onder de zestien en meisjes onder de eenentwintig. In de dertig daaropvolgende jaren zal de arbeidersbeweging geregeld tijdeisen op de politieke agenda plaatsen. Deze worden steeds geformuleerd in termen van de geschetste logica die steunt op differentiatie, sequentiëring en vaste tijden. De achturedag werd wettelijk aanvaard in 1921. Op dat ogenblik waren de cruciale elementen van een vastetijdenbeleid aanwezig: de specificatie van de maximumlengte van de werkdag en de werkweek, de minimumduur van de betaalde vakantie, de pensioengerechtigde leeftijd, de reglementering van avond-, nacht- en weekendwerk... Een groot deel van de wetgeving die dan volgt, heeft betrekking op veranderingen binnen dat kader, bijvoorbeeld op de uitbreiding van een collectieve arbeidsvrije periode van één dag (de zondag) naar twee (het weekend), de verkorting van de wekelijkse arbeidsduur, de verlenging van de onderwijsplichtige leeftijd.

Overgangsfase

Al de arbeidsrechtelijke bepalingen die aldus ontstonden, werden in 1971 nog eens gesystematiseerd in een nieuwe wet. Als men nu, een kwarteeuw later, op de arbeidswet van 1971 terugblikt, lijkt het wel alsof zij een eeuw arbeidswetgeving tegelijkertijd wilde systematiseren en

afsluiten. Vanaf het begin van de jaren zeventig groeit immers de druk voor flexibilisering en voor het verlaten van het regime van de vaste tijden. Decreten van 1982, 1983 en 1985 maakten flexibilisering mogelijk en leidden tot een nieuwe arbeidswet in 1987, die op belangrijke punten de logica van de vaste tijden verlaat.

Wetten zijn doorgaans geen betrouwbare gidsen als men maatschappelijke ontwikkelingen wil dateren. Dikwijls bevestigen zij een werkelijkheid die al sociologisch is uitgekristalliseerd. In dit geval leiden ze echter tot nagenoeg dezelfde conclusies als een analyse van de vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie. Na 1970 blijven vrouwen ook merkbaar langer op de arbeidsmarkt aanwezig. Van de vrouwen tussen de veertig en de vijfenvestig werkte 33% in 1970 en 58% in 1990. In de periode 1970-1990 zijn we dus niet alleen getuige van een flexibilisering van de arbeidsmarkt en een afbouw van de vaste tijden, maar ook van een steile afname van de mate waarin vrouwen voltijds de temporele bufferfunctie opnemen. In de twee decennia tussen 1970 en 1990 worden cruciale elementen van het industriële tijdsregime vrij snel afgebouwd [40]. Dat regime heeft zowat gedurende een eeuw bestaan.

Via de bufferfunctie die werd opgenomen door de vrouw, kan men de sporen van dat regime ook in de gezinsbudgetten volgen. In 1850, aan de vooravond van het industriële tijdsregime, dragen vrouwen gemiddeld 11% bij tot het gezinsbudget. Naarmate het industriële tijdsregime wordt geïnstalleerd, daalt die proportie. Daarna begint ze weer te stijgen en vandaag ligt ze opnieuw bij de 11% als men rekening houdt met alle inkomens [41].

Onze tijdsordening bevindt zich op dit ogenblik in een overgangsfase. Zij wordt gekenmerkt door de afbraak van de oude regelende mechanismen, zonder dat er al een nieuw regime werd verwezenlijkt. In zo'n overgangsfase kan men bijzondere problemen verwachten. Dat gold ook, in nog veel grotere mate trouwens, voor de overgang van de agrarische naar de industriële orde. In confrontatie met de talrijke sociale, economische en politieke problemen die de transformatie van de agrarische naar de industriële samenleving tekenden, zijn de instellingen van de mo-

derne samenleving gegroeid. Het is in die geest dat het einde van de industriële tijdsordering moet worden bekeken. Spreken van een overgang van een industriële naar een postindustriële of van een moderne naar een postmoderne orde, is in dat opzicht voorbarig en breedspakerig. De contouren van de overgang, van de eigenlijke transformatie en van het nieuwe, zijn nog onvoldoende zichtbaar. Met betrekking tot de temporele orde hebben modieuze begrippen als post-industrieel en postmodern weinig inhoud. Enkel de aftakeling van het oude tijdsregime is voorlopig duidelijk.

De gemobiliseerde samenleving

Onze tijdsordering verandert onder invloed van een groot aantal verschillende ontwikkelingen. Als we deze overlopen, verschijnt 'mobilisering' als het cruciale proces dat de verschillende oorzaken van de veranderingen onderling verbindt en begrijpbaar maakt. Onze samenleving wordt gekenmerkt door de poging allerhande produktiefactoren zo optimaal mogelijk te mobiliseren. Dat uit zich onder meer in de strijd tegen voorraden, waar goederen onbenut liggen. De mobilisering betreft ook de 'human resources', de menselijke handelingsbekwaamheden en talenten. Dat streven maakt deel uit van de hedendaagse cultuur. Het is ons zo vertrouwd dat het vanzelfsprekend lijkt. Aspiraties op het vlak van de zelfverwezenlijking, het streven naar welvaart, comfort en luxe, wijzen allemaal in dezelfde richting: die van een deelname aan het voortgezette onderwijs en van arbeidsmarktparticipatie en loopbaanontwikkeling, voor vrouwen even goed als voor mannen.

Onze idealen van zelfverwezenlijking en onze opvattingen van het goede leven, leiden ons als vanzelf naar het onderwijs en de arbeidsmarkt, onze twee grote mobiliserende instellingen. Het onderwijs produceert handelingsbekwaamheid. Het vergroot de kans op intelligent handelen. Het moet daarbij rekening houden met de talenten van de leerlingen en de studenten zoals die ook buiten het onderwijs om, door natuurlijke aanleg, gezinnen en andere instellingen zijn gevormd. Op het niveau van een bevolking kan het onderwijs echter beschouwd worden als een in-

stelling die de aldus aangereikte talenten omzet in de bekwaamheid tot intelligent handelen.

Moderne maatschappijen hebben over de laatste honderd jaar en vooral sedert het einde van de Tweede Wereldoorlog enorm veel geïnvesteerd in een zo open en mobiliserend mogelijk onderwijs. Het resultaat daarvan is inmiddels duidelijk. De economie is in groeiende mate afhankelijk geworden van wetenschap, snelle technologische innovatie en hoogopgeleide arbeidskrachten. De scholen zijn, uiteraard, het best geslaagd in het ontwikkelen van de handelingsbekwaamheid van de meest getalenteerde jongeren, de jongeren uit de gezinnen die de meest vruchtbare voedingsbodem voor schoolsucces boden. De groeiende toegang van de meisjes tot de hogere onderwijsniveaus betekende dat het aantal jongeren met een gunstige uitgangspositie nagenoeg verdubbelde. Omdat het onderwijs ook een grote invloed heeft op de smaak en de sociale netwerken van de mensen, trouwen hogeropgeleide mensen doorgaans met andere hogeropgeleide mensen. Hun kinderen staan daarom ook weer in een gunstige uitgangspositie in het onderwijs.

Omdat de economie de langdurig op school gevormde handelingsbekwaamheid op haar beurt mobiliseert voor produktie en dienstverlening, evolueert de samenleving naar een samenleving van tweeverdieners. Die evolutie tekent zich uiteraard het duidelijkst af bij de hogeropgeleiden. Lageropgeleide vrouwen hebben het moeilijker de arbeidsmarkt te betreden en daar stand te houden. Lageropgeleide mannen worden in een krappe arbeidsmarkt, mede door een aanbod van hogeropgeleide vrouwen, naar de werkloosheid gedreven.

In de gezinnen van hogeropgeleide tweeverdieners verdwijnt daarmee de bufferfunctie die de huisvrouw traditioneel vervulde. De handelingsbekwaamheid van hoogopgeleide personen wordt daarenboven heel sterk gemobiliseerd: de arbeidsbetrokkenheid is dikwijls intens, de werkuren zijn lang en flexibel. De problemen die daaruit voortvloeien worden ten dele opgevangen door een grote mate van tijdssoevereiniteit. Deze gezinnen hebben echter te kampen met tijdsdruk en met scherpe coördinatieproble-

men en transitiekosten. Zij kunnen op verschillende manieren proberen deze te milderen, bijvoorbeeld door minder kinderen te krijgen, maar ze lossen ze nooit volkomen op. Zij vragen om sociale en technologische oplossingen om hun totale werkdruk, hun coördinatie- en transitieproblemen te verlichten. Voor hen is tijd een uitermate kostbaar goed geworden.

De mobilisatie van handelingsbekwaamheid heeft ook geleid tot de uitsluiting van laaggeschoolden. De sociaal-economisch zwakke positie van laaggeschoolden is uiteraard niet nieuw, maar hun positie in de hedendaagse samenleving is dat wel. Zij zijn immers laaggeschoold in een samenleving met een onderwijssysteem dat als open wordt beschouwd. Veel meer dan vroeger wordt aangenomen dat de laaggeschoolden 'een gelijke kans' hebben gekregen. De mogelijkheid in de loop van het leven vanuit een bescheiden job op te klimmen tot een belangrijke positie is, ten gevolge van de correlatie tussen onderwijs en werkgelegenheid, veel kleiner dan een paar generaties terug. Vorming heeft ervaring grotendeels verdrongen als voorwaarde voor sociale mobiliteit. Bij oudere laaggeschoolden leidt dat tot vroege uitsluiting uit de arbeidsmarkt, bij jongere laaggeschoolden tot hoge kansen op werkloosheid en een onzekere toekomst. Deze groep komt daardoor in een zwakke positie te staan. Als ze de arbeidsmarkt betreden hebben ze weinig verweer tegen hun flexibilisering.

In de gemobiliseerde samenleving komt het erop aan elke hoeveelheid tijd zo goed mogelijk te gebruiken, voor werk of ontspanning of gezondheid. Tijd kan niet meer in een voorraad of een buffer zitten wachten. Controle op het tijdsgebruik, op coördinatieprocessen en transitietijden, wordt daarom een uitermate belangrijke vorm van macht. Beschikbaarheid wordt de nieuwe inzet van sociale strijd. Een sterke onderneming zal haar voorraad beperken en 'just-in-time' willen werken. Zij zal via uitbesteding proberen de kost van de coördinatieproblemen die daaruit voortvloeien, af te schuiven op kleinere, zwakkere ondernemingen en/of thuiswerkers [42]. Een van de belangrijke motieven om te flexibiliseren is immers het opvangen van een reeks niet of moeilijk te controleren fluctuaties en

onvoorspelbaarheden. Als de mogelijkheid zich voordoet, zullen ondernemingen deze proberen af te stoten, door bijvoorbeeld delen van hun produktie in uitbesteding te geven. Op die manier worden grote risico's in verband met toelevering en afzet als een zwarte piet doorgeschoven naar zwakkere schakels in de industriële keten. Het zijn dan die zwakke schakels die, om te kunnen overleven, de grootste mate van flexibiliteit moeten opbrengen en van hun werknemers moeten eisen [43]. Een gelijkaardige dynamiek zien we in huishoudens en bij privé-personen. Wie het zich kan veroorloven, koopt huishoudelijke hulp en persoonlijke dienstverlening die flexibel genoeg zijn om zich naar de behoeften van de koper te plooiën.

Door het wegvallen van de oude tijdsordening is deze ongelijkheidsproblematiek veel scherper dan vroeger [44]. De tegenstrijdige belangen bij de eigen soevereiniteit en de flexibiliteit van de ander, staan vandaag rechtstreeks tegenover elkaar. Ook dit soort ongelijkheid is niet nieuw. Het is in feite een van de oudste vormen van ongelijkheid, nauw verwant aan het verschil dat in de klassieke oudheid werd gemaakt tussen vrije en niet-vrije mensen, tussen de mensen die de tijd binnen eigen bereik hebben en de mensen die hun tijd niet binnen eigen bereik hebben. "Alles wat bestaat is in twee categorieën te verdelen", schrijft de stoïcijn Epiktetos in zijn zakboekje, "de ene valt binnen ons bereik, de andere niet". "De eerste groep is van nature vrij en wordt door niets of niemand gehinderd of aan banden gelegd; wat daarentegen buiten ons bereik valt, bezit geen eigen kracht, is slaafs, belemmerd en steeds van anderen afhankelijk." De ongelijkheden in de tijdsordening die in de gemobiliseerde samenleving ontstaan, geven aan dat conflict een nieuwe relevantie. In vergelijking met het nabije verleden, is de samenleving vandaag weer scherper en brutaler verdeeld in 'sterkeren' die soeverein zijn en op de wereld kunnen inspelen en 'zwakkeren' die beschikbaar moeten zijn. Het zoeken naar een nieuwe tijdsordening heeft onvermijdelijk te maken met dat conflict en de regulatie ervan. In het tweede artikel zal ik ingaan op de politieke uitdagingen die daaruit voortvloeien.

- [1] Die ervaring draagt zeker bij tot het gevoel in een risicomaatschappij te leven, cf. Beck, U. (1992), *Risk Society. Towards a New Modernity*, London, SAGE Publications.
- [2] Bijvoorbeeld Brose, H.G., Schütze-Böing, M. en Wolrab-Sahr, M. (1987), "Wie normal ist Prekarität, wie normal ist die Normalität?", in J. Friedrichs (red.) *Technik und sozialer Wandel*. Opladen, Westdeutscher Verlag: 111-114; Schmidt, V.H. (1990), *The Differentiation of Households and Working Time Arrangements in West Germany*, Bremen, Zentrum für Sozialpolitik, Universität Bremen; Jurczyk, K. & M.S. Rerrich (1993), *Die Arbeit des Alltags. Beiträge zu einer Soziologie der alltäglichen Lebensführung*, Lambertus, Freiburg.
- [3] Beck, 1992, o.c.
- [4] Voor een kritiek, Elchardus, M. (1994), *Op de ruïnes van de waarheid. Lezingen over tijd, politiek en cultuur*, Leuven, Kritak, hoofdstuk 2.
- [5] Bijvoorbeeld, Mulgan, G. en Wilkinson, H. (1995), "Well-being and Time", *Demos* 5:2-11.
- [6] Zie bijvoorbeeld, Wijngaerts, D. (1985), "Flexibilisering van de arbeid, een stand van zaken", *Tijdschrift voor Sociologie*, extra editie Sociologencongres: 47-48; Dekkers, J.M. (1986), *Flexibilisering van de arbeid: gevolgen voor de sociale zekerheid*, Den Haag, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: 22p; Brose, H.-G. (1994), "Dimensionen einer reflexiven Ökonomie der Zeit", in: N. Beckenbach en W. van Treeck (red.), *Umbrüche gesellschaftlicher Arbeit*, *Soziale Welt* (9): 210-226.
- [7] Bijvoorbeeld: Elchardus, M. en Glorieux, I. (1994), "The Search for the Invisible 8 Hours. The Gendered Use of Time in a Society with High Labour Force Participation of Women", *Time and Society* 3(1): 5-27; Elchardus, M. en Glorieux, I. (1994), "Over de verdeling van het werk. Een empirische en methodologische analyse van de verdeling van de werklust tussen mannen en vrouwen", in: M. Van Nuland (red.), *Handboek Vrouwenstudies*, Brussel, Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden: 121-159; Elchardus, M. (1995), "Een 'zero sum game'. Een onderzoeksnota over strategieën die universitair gevormde vrouwen gebruiken om loopbaan en gezin te verzoenen", in: M. Van Haegendoren en R. Vanherck (red.), *(A)typische arbeid en huishoudens: recente bevindingen*, Limburgs Universitair Centrum, Steunpunt Women's Studies: 27-39.
- [8] Raasch, S. (1994), "Individual working hours instead of standard working-time", in: European Trade Union Confederation & European Trade Union Institute, *A time for working, a time for living*. Documentaion of the joint conference of European Trade Union Confederation & the European Trade Union Institute: 87-90.
- [9] Garhammer, M. (1995a), "Changes in Working Hours in Germany, the resulting impact on everyday life", *Time & Society* 4(2): 167-203; Garhammer, M. (1995b), "Desiderata der freizeitforschung, Das traditionele paradigma: Arbeit und Freizeit", *Spektrum Freizeit* 2(3): 2-21; Gasparini, G. (1993), *Working Time in Western Societies-an overview*, 10th Annual Conference of the Association for the Social study of Time, Dartington Hall, Dartington, Devon.
- [10] Elchardus M. en Heyvaert, P. (1990), *Soepel, Flexibel en Ongebonden: Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*, Brussel, VUBPress.
- [11] Idem alsook Elchardus, 1994 en 1995, o.c.
- [12] Zie bijvoorbeeld Elbing, A.O., Gadon, H. and Gordon, J.R.M. (1974), "Flexible working hours: it's about time", *Harvard Business Review*, jan.-feb.: 18 e.v.
- [13] Dekkers, 1986, o.c.
- [15] Gasparini, 1993, o.c.
- [16] Bijvoorbeeld Bridges, W. (1995), *Job Shift: How to Prosper in a World without Jobs*, London, Allen & Unwin.
- [17] Dekkers, 1986, o.c.
- [18] Coyle, A. (1995), "Women and part time working in the United Kingdom and the implications for gender equality in employment", in: M. Van Haegendoren en R. Vanherck (red.), *(A)typische arbeid en huishoudens: recente bevindingen*, Limburgs Universitair Centrum, Steunpunt Women's Studies: 19-26; Ramioul, M. (1995), "Vrouw en flexibiliteit", in: Van Haegendoren, M. en R. Vanherck (red.), *(A)typische arbeid en huishoudens: recente bevindingen*, Limburgs Universitair Centrum, Steunpunt Women's Studies: 73-94.
- [19] Elchardus, M. (1991), "Flexible men and women. The changing organization of work and culture: an empirical analysis", *Social Science Information* 30 (4): 701-725. London, SAGE.
- [20] Holst, E. & Horn, G.-A. (1994), "Aspects of an Optimal Family Labour Supply", *Konjunkturpolitiek* 40 (3-4): 369-387.
- [21] Bundervoet, J. (1982), "Sociologisch profiel van de deeltijdse arbeid in België", *Ondermemen* 38(5); Organisation for Economic Cooperation and Development (1985), *The Integration of women into the Economy*, Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development; Fondene, B. (1988), *Deeltijdse arbeid in België: Profiel en bedrijfsorganisatorische studie*, Brussel, Vrije Universiteit Brussel, Eindverhandeling voorgedragen tot het bekomen van de graad van Licentiaat in de Sociale wetenschappen: 240p.
- [22] Elchardus & Heyvaert, 1990:71, o.c.
- [23] Deze gegevens zijn afkomstig uit een tijdsbudgetstudie van Vlaamse mannen en vrouwen tussen twintig en veertig jaar waarover onder meer al werd gerapporteerd in Elchardus en Heyvaert, 1990, o.c., alsook in: Elchardus, M. (1990), "Rationality and the Specialization of Meaning. A Sociological Approach to the Allocation of Time", in: G. Antonides, W. Arts and W.F. Van Raaij, *The Consumption of Time and Timing of Consumption, Towards a New Behavioral and Socio-Economics*. North Holland, Amsterdam/Oxford, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Nieuwe Reeks, 146, 1992: 69-86; Elchardus, M., m.m.v. P. Heyvaert (1992), "Over de verdeling van het werk tussen de seksen. Een onderzoeksnota", *Tijdschrift voor Sociologie* 13 (2): 263-294; Elchardus, M. (1992b), "In Praise of Rigidity: on Temporal and Cultural Flexibility", *Information sur les Sciences Sociales* 33(3): 459-477; Elchardus, M. en Glorieux, I. (1995), *Arbeid en zingeving. Een onderzoek naar de betekenis van arbeid in het leven van mannen en vrouwen*, Brussel, VUBPress.
- [24] Anazalone, C. (1981), "Planned supplemental staffing is a practical alternative", *Hospitals* 55: 70-73; Chaska, N.L., Martin, N. Fercker, A.,

- Hartizan, E. en Weiner, J. (1980), "A joint effort to mediate the 'outside source' staffing dilemma", *Journal of Nursing Administration* 10: 10-18;
- Langford, T. en Prescott, P.A. (1979), "Hospitals and supplemental nursing agencies: an uneasy balance", *Journal of Nursing Administration* 9: 16-20;
- Newby, J.M. (1980), "Study supports hiring more part-time Rns", *Hospitals* 54: 71-73; Nielsen, B. (1981), "Agencies fill a need but are not the answer", *Hospitals* 55: 66-69; Nollen, S.D., Eddy, B.B. en Martin, J.H. (1978), *Permanent Part-time Employment: The Manager's Perspective*, New York, Praeger.
- [25] Het betreft een steekproef van 1.876 werknemers uit 5 ziekenhuizen in de Verenigde Staten: Wakefield, D.S., Curry, J.P., Mueller, C.W. en Price, J.L. (1987), "Differences in the importance of work outcomes between full-time and part-time hospital employees", *Journal of Occupational Behaviour* 8:25-35.
- [26] Elchardus, M. (1992), "De waarde van de vrijetijd en de vrijetijdswaarden", in: J. Kerkhofs et al. *De versnelde ommekeer*, Brussel, Lannoo-Koning Boudewijnstichting: 93-114; Elchardus en Glorieux, 1994b, o.c.
- [27] Dat zijn de verhoudingen die men vandaag in heel wat landen vindt, Van Haegendoren, 1995, o.c.
- [28] De term ontlenen we aan Knulst, W.P. en van Beek, P. (1990), "Tijd komt met de jaren", *Sociale en Culturele Studie* 14, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- [29] Zie Knulst en Van Beek, 1990, o.c.
- [30] Voor gevolgen van die interdependenties zie Garhammer, 1995, o.c.
- [31] Over de problematiek van simultaan werken en studeren, zie: Elchardus, M., Geyvaerts M. en M. Malta (1982), "De achterhoede als pionier. Een sociologisch rapport over vijf jaar bijzonder begeleidingsprogramma voor werkstudenten aan de Faculteit van de Rechtsgeleerdheid van de Vrije Universiteit Brussel", *Studiereeks Tijdschrift van de VUB*, Brussel.
- [32] Elchardus, 1995, o.c.
- [33] Von Grumbkow J. en Van Ruyseveldt J. (1990), "'Just in time'-productieprocessen", in: J. Van Grumbkow (red.), *Tijd in arbeid en organisatie*. Deventer, Kluwer Bedrijfswetenschappen en Heerlen, Open Universiteit: 51-57.
- [34] Batenburg, R.S. en Knulst, W.P. (1993), *Sociaal-culturele beweegredenen. Onderzoek naar de invloed van veranderde leefpatronen op de mobiliteitsgroei sinds de jaren zeventig*, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- [35] Knulst en Van Beek, 1990, o.c.
- [36] Zie ook: Cowan Schwartz, S. (1983), *More work for mother. The ironies of household technology from the Open Heart to the Microwave*, New-York, Basic Books; Van Setten, H. (1988), "De mechanisering van het huishouden", *Comenius* 30 (summer): 209-225.
- [37] La société d'insécurité. Les effets sociaux de l'individualisme de masse, Entretien avec Marcel Gauchet (1991), in: J. Donzelot (red.), *Face à l'exclusion*, Le Modèle français, Paris, Esprit: 169-187.
- [38] Scholliers, P. (1995), "Arbeid, inkomen en gezin: een geschiedenis van vrouwen, mannen en kinderen in de 19de en vroege 20e eeuw", in: Van Haegendoren, M. en R. Vanherck (red.) *(A)typische arbeid en huishoudens: recente bevindingen*. Limburgs Universitair Centrum Steunpunt Women's Studies: 8-18.
- [39] Braverman, H. (1974), "Labor and Monopoly Capital", *Monthly Review Press*; Coriat, B. (1981), *De werkplaats en stopwatch, over Taylorisme, Fordisme en massaproductie*, Amsterdam, Van Gennep; Grossin, W., Decoulié, A.-C. (1979), "Les sociétés industrielles et le temps programmé", *Revue française des Affaires Sociales* 1: 49-61; Thompson, E.P. (1968), *The Making of the English Class*, Harmondsworth, Penguin; Zoll, R. (1985), "Zeiterfahrung und Gesellschaftsreform", *Prokla* 12(1): 103-117.
- [40] Boulin, J.-Y., G. Gette & D. Taddéi (1993), "Le temps de travail: une mutation majeure", in: J.-Y. Boulin, G. Gette en D. Taddéi (red.) *Le temps de travail*, Paris, Futuribles, Syros: 494-501, komen tot een gelijkwaardig besluit voor Europa, maar leggen mijns inziens te veel exclusieve nadruk op het veranderen van de werktijden.
- [41] Scholliers, 1995, o.c.
- [42] Grumbkow & Ruyseveldt, 1990, o.c.
- [43] Dekkers, 1986, o.c.
- [44] Garhammer, 1995, o.c., ziet in de nieuwe ongelijkheden voor de tijd een nieuwe relevantie van klassenverschillen.